

**Русско–марийские языковые контакты в ареальном освещении.
Юбилейный сборник статей к 70-летию профессора**

Клары Адягаш

Ред. Нава Ванда Шахвердова – Беата Дьёрфи

Tractata Slavica VII. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2023. 188 стр.

ISBN 978-963-615-098-3

1. A hazai és a nemzetközi turkológia kiemelkedő alakja, Agyagási Klára 2022. március 2-án ünnepelte 70. születésnapját. E jeles alkalomból munkatársai gyűjteményes kötettel köszöntötték. A kötet szerkesztője a Debreceni Egyetem Szlavisztika Intézetének adjunktusa, Sahverdova Nava Vanda és a Szegedi Egyetem Szláv Intézetének adjunktusa, Györfi Beáta. Agyagási Klára 1987 óta tanít a Debreceni Egyetem Szlavisztika Intézetében, a két szerkesztő is tanítványai közé tartozott.

A kötet elején a szerkesztők és a Freiburgi Egyetem professzora, Zsivka Koleva-Zlateva rövid köszöntőjét, valamint Oleg Szergejevnek, a Mari Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi Intézet főmunkatársának, a mari nyelvtörténet vezető kutatójának a laudációját olvashatjuk.

A három egységre osztott kötet az ünnepelt 15, korábban megjelent tanulmányát tartalmazza. Az első részben a Volga–Káma nyelvi area korai, 10–16. századi nyelvtörténeti kérdéseit vizsgáló írások kaptak helyet. A második fejezet a 18. századi mari–orosz nyelvi kapcsolatokkal foglalkozik. A harmadik rész egy, a kétnyelvűséget tárgyaló írást tartalmaz.

Az egységek szerves egészet képeznek, és szépen lefedik Agyagási Klára tudományos munkásságának legfőbb állomásait. Az ünnepelt már fiatal korában elkötelezte magát az orosz és a csuvas nyelv mellett. 1974-ben szerzett diplomát az Egri Tanárképző Főiskola orosz–történelem szakán, majd 1974–79 között elvégezte a Szegedi (akkor még József Attila Tudományegyetem) orosz–altajisztika szakát, utóbbin Róna-Tas András tanítványa volt. Tanulmányi ideje alatt alapos nyelvi képzésben is részesült: 1973-ban fél év a Vlagyimiri Pedagógiai Főiskolán (már ott elkezdett érdeklődni az orosz dialektológia iránt), majd 1973–74-ben a Csuvas Köztársaság fővárosában, Csebokszariban tanult. 1978-ban a tatár fővárosban, Kazanyban töltött egy szemesztert, rá egy évre Isztambulban vehetett részt háromnapos török nyelvi tan-

folyamon. 1994-ben Udinében abszolválta Bereczki Gábor mari történeti fonetikai kurzusát.

Ezek voltak tehát a nyelvi alapjai (orosz; csuvas, tatár, török; mari), amelyek segítségével mélyen beleáshatta magát a soknyelvű Volga-vidék izgalmas nyelvi kapcsolatrendszerébe. A turkológia – ruszisztika – finnugrisztika „hármasságye” egész pályafutása alatt végigkísérte: előbb a szegedi, majd a debreceni orosz tanszéken tanított (utóbbi helyről vonult nyugdíjba professzor emeritusként 2022-ben), az 1990-es évek elején néhány évig a debreceni finnugor tanszéken dolgozott, kutatóként pedig elsősorban a csuvasal foglalkozott és foglalkozik fáradhatatlanul a mai napig.

Kisdoktori disszertációját még „tisztán” csuvas témából írta (*A XVIII. századi csuvas fonémarendszer rekonstrukciója a Csuvas Első Grammatika alapján*, 1980), de már a kandidátusi értekezésében (*A volgai török nyelveket ért korai orosz hatás*, 1991) a nyelvi kapcsolatok vizsgálata felé fordult, ami leginkább az MTA-doktori disszertációjában csúcsosodott ki (*A cseremisiz tényező szerepe a csuvas hangrendszer történeti változásában*, 2002). 2019-ben Wiesbadenben jelent meg angol nyelvű monográfiája (*Chuvash historical phonetics*), aminek leginkább az alcíme árulja el, hogy itt is a nyelvi area átfogó vizsgálatáról van szó: *An areal linguistic study. With an appendix on the role of Proto-Mari in the history of Chuvash vocalism*. Szintén a nyelvi kapcsolatokat vizsgálja *Ранние русские заимствования тюркских языков Волга-Камского ареала I. Этимологический справочник*. Debrecen, 2005) c. monográfiája. A mari etimológiai kutatások megkerülhetetlen alpműve az *Etymologisches Wörterbuch des Tschermisisschen (Mari). Der einheimische Wortschatz*, amelyet Bereczki Gábor halála után Agyagási Klára és a göttingeni egyetem professzora, Eberhard Winkler rendezett sajtó alá 2013-ban. Legújabb nagyobb lélegzetű munkája August Ahlqvist *Tschuwasschisches Dialektwörterbuch* c. szótárának kritikai kiadása (2023), amelyet szintén Winklerrel együtt készített el.

Mindezen rövid, csak a főbb műveit számba vevő áttekintésből is kirajzolódnak Agyagási Klára fő kutatási területei: a volgai török nyelvek története, a Középső-Volga-vidék törökségi és finnugor nyelveinek, ill. az orosz dialektusoknak a kölcsönhatása, korai orosz kölcsönzések, a mari és csuvas glottogenezis kérdései, az orosz nyelv történeti dialektológiája.

Mindezen sokoldalúságot szépen tükrözi az ünnepi tanulmánykötet is, az ide beválogatott cikkek ezeket a főbb területeket képviselik.

2. A kötet első része kilenc tanulmányt tartalmaz a Volga-Káma area nyelvtörténeti kutatásai témakörében (*Волга-Камский языковой ареал – ре-*

гион мультилатеральных интеракций между родственными и неродственными языками на протяжении X–XVI вв.). Ezek egy része az elméleti kereteket tisztázza, más írások pedig a konkrét lexikális kölcsönzések tükrében igyekeznek feltárni a térség korai nyelvi kapcsolatrendszerét. Az elméleti alapvetés elsősorban két tanulmányban kristályosodik ki: *On the character of linguistic contacts in the Volga-Kama area* (11–28) és *Опосредование лексических единиц как характерный действующий механизм доминантного болгарского языка Волго-Камского языкового ареала* (43–54).

A Középső-Volga-vidéken a régmúltban különböző finnugor és törökségi nyelvek éltek, amelyek hatást gyakoroltak egymásra. Ezeknek a nyelveknek nincsenek olyan régi írásos dokumentumaik, amelyek forrásul szolgálhatnának a nyelvi rekonstrukciójukhoz és az etnikai folyamatok leírásához, emiatt csak a nyelvészet, a régészet és a történelem kutatóinak együttműködése révén lehet eredményeket elérni. A térség történetének négy korszaka különíthető el: a bolgárok előtti időszak, a pre-mongol (vagy bolgár) kor, az Arany Horda korszaka és a Kazanyi Kánság kora. Az első szakasz az őslakos finnugor népek (merja, muroma, ócseremis, mordvin) időszaka. A második korszak a domináns volgai bolgár és nem domináns finnugor lakosság kapcsolatainak időszaka, ekkor kerültek volgai bolgár szavak a szomszédos nyelvekbe. A harmadik, a mongol invázió utáni periódusban jelent meg a kipcak-török lakosság ezen a területen. A negyedik korszak a kazanyi tatár állam megszilárdulásának és a térség domináns hatalmává válásának ideje.

A Volga–Káma nyelvi areát először részletesen B. A. Szerebrennyikov (1972), majd Bereczki Gábor (1983) írta le. Ők mutattak rá arra, hogy a térség finnugor nyelveiben vannak olyan nem-lexikális kölcsönzések is, amelyek törökségi hatásról tanúskodnak. A később vizsgálatok révén finomodott a térségről való tudásunk. A Volga–Káma area bonyolult történeti folyamatok eredményeképp született, az itteni nyelvek pozíciója állandóan változott. A 10. és 16. század között számos két- és többoldalú nyelvi kapcsolat jött létre: ezek között vannak lexikális és nem-lexikális kölcsönzések, tükörfordítások, részleges kódolások, megjelenik a nyelvi transzfer, a kétnyelvűség, és a szubsztrátumnyelv hatása is.

Agyagási Klára bemutatja azokat a módszereket, elméleteket (elsősorban Lars Johansson kódolás-teóriája, valamint Thomason, Kaufmann, Campbell és Muysken kölcsönzés-elméletei), melyek segítségével a térség sok évszázados nyelvi kapcsolatait le lehet írni. Részletesen áttekinti az egyes történelmi korszakok nyelvi helyzetét, a finnugor–oros–törökségi nyelvi kapcsolatok fő jellegzetességeit.

Az areális vizsgálatok egyik központi eleme a szókölsönzések feltárása, és az abból adódó következtetések levonása. Természetes tehát, hogy a kötetben több lexikológiai tárgyú írás is helyet kapott. Agyagási több cikkében vizsgálja a nem-egyenes kölcsönzések, a vándorszavak jelenségét. Erről korábban keveset írtak, s akkor is inkább kultúrtörténeti vagy etimológiai szempontból, s nem mint areális jelenségről.

A térség első domináns nyelve a volgai bolgár volt. Ezt a dialektusok szintjén létező nyelvet finnugor és más, ismeretlen eredetű nyelvek vették körül. Köztük földrajzi kapcsolat lehetett, de erről az időszakról keveset tudunk. Az igazolható, hogy az idáig eljutó novgorodi kereskedőkkel (keleti szlávokkal) már korán nyelvi kapcsolatokat létesítettek.

A kötetben több olyan cikk is helyet kapott, amelyben Agyagási a korai orosz (kultúr)szavak Volga-vidéki elterjedését vizsgálja, azok kölcsönzési útjaival, hangrendi kérdéseivel foglalkozik. A legkorábbi szavakban (*kqžel'a*,¹ *gqba*) még ott van a nazális, aztán érkezett a **bańa*, **cěpъ*, **degъtъ*, **kъniga*, **kyjewъ*, **měxъ*, **mur'ja*, **rusъ*, **rъžъ*. Agyagási Klára bizonyítja, hogy ezek közül négy szó (**bańa*, **degъtъ*, *kqžel'a*, **kъniga*) a mariba nem közvetlenül az oroszból érkezett, hanem volgai bolgár közvetítéssel vették át őket, akkor, amikor a két fő mari nyelvjárás már elvált egymástól. Ugyanígy vették át a közép-mongol jövevényszavakat is. A szerző ezeken kívül részletesen leírja a orosz eredetű *чарка* 'kis edény a borivásra'² és *degъtъ* 'kátrány, gyanta',³ ill. a 'könyv' jelentésű vándorszó⁴ kölcsönzési útvonalait. Ez utóbbi a középoroszból (*kniga*) kerülhetett a középbulgárba (*kъnike* > *kěnece*), innen a középcsuvasba, miserbe, kazanyi tatárba és baskírba.

A Volga-vidék nyelveinek szókinccse az orosz történeti dialektológiának is számos tanulsággal szolgálhat. A *Языки Волго-Камского языкового ареала как источник русской исторической диалектологии* (65–73) c. tanulmányában Agyagási Klára két szó kölcsönzésének történetét vizsgálja a csuvasban és a mariban. A 'prém' jelentésű ószláv, pontosabban ónovgorodi *мѣхъ* [mjex] (mai orosz *мех*) a 13. század közepe táján, a kereskedelmi kapcsola-

¹ *Überlegungen zur Differenzierung der tscheremissischen Mundarten anhand von *kqžel'a 'hanfhocke'*. 29–42.

² *Опосредование лексических единиц...* 47–50.

³ *Заметки по вопросу о слоговой и словесной гармонии в связи со странствованием древнерусского слова degъtъ 'дѣготъ, смола' по Восточной Европе*. 55–64.

⁴ *Weitere Beiträge zur Aufdeckung eines internationalen Wanderwortes (Das Wort 'Buch' im Wolgagebiet)*. 107–112.

tok révén kerülhetett be a volgai bolgárba, majd innen a középcsuvasba (mai csuvas alakja *măyăx*). A másik vizsgált szó az orosz *церковь* 'templom' (óor. *църкъ*). A mari nyelvjárási adatok összevetése azt bizonyítja, hogy ennek a szónak az átvételét hangtani és alaktani kritériumok alapján az óorosz időszak utolsó szakaszára, a 14. század végére tehetjük.

A csuvas nyelv orosz jövevényszavainak kutatói sokáig csak a mai orosz irodalmi nyelvi alakokat vették figyelembe, és csak a közvetlen kölcsönzések vizsgálták, az orosz dialektológiai jelenségeket nem. A helyzet azonban az utóbbi évtizedekben – nem utolsósorban Agyagási Klára munkásságának köszönhetően – megváltozott. Az orosz történeti dialektológia eredményei és a Volga–Káma térség nyelveinek történeti fonológiai kutatásai jóvoltából a kölcsönzések pontosabb útját lehet leírni, és korábban ismeretlennek tartott elemek eredetét is fel lehet tárni.

A régi orosz szavak a csuvasba négyféle módon kölcsönözdhettek: a) a kétoldalú nyelvi kapcsolatok eredményeként, b) közvetlen orosz átvételként, c) a Volga–Káma terület domináns nyelveinek közvetítésével, és d) a Volga-vidéknek az Orosz Birodalomhoz csatolása után mint vándorszavak. Agyagási Klára *Странствование некоторых русских диалектизмов в языках Волго-Камского ареала* c. tanulmányában (98–105) ez utóbbi kölcsönzési móddal foglalkozik (erre a korábbi szakirodalom alig tért ki), az orosz nyelvjárási *перть* ~ *перт* 'kunyhó; fürdő' és *лубьѣ* 'faháncs' szó kölcsönzésének történetét írja le meggyőző filológiai apparátussal.

A *Двойные русские заимствования в марийском лексиконе* (75–86) c. cikke a kettős kölcsönzésekkel foglalkozik. A mariba az idők folyamán bekerült orosz jövevényszavak egy része közvetlen kölcsönzés eredménye, más lexikai egységek viszont (főleg a korai átvételek) a csuvason keresztül érkeztek nagyobb számban. A kutatók korábban nem vizsgálták a kettős átvételeket, Agyagási Klára itt is hiánypótló kutatásokat végzett. Itt egy példát hozok a cikkéből: a mari irodalmi nyelv *вочко* 'kád, dézsa; hordócska' szava a nyelvjárási szótárakban *вочко* és *печке* formában is szerepel. Előbbi az orosz *бочка* 'hordó' egyenes átvétele, míg utóbbi a korai középcsuvason keresztül kölcsönződött.

A gyűjteményes kötet első egységében egy hangtörténeti témájú írás is helyet kapott: *К вопросу о хронологии изменения -d(r)- > -δ(r)- > -γ(r)- в волжско-булгарских диалектах* (87–96).

3. A tanulmánykötet második része az orosz–mari kapcsolatokkal foglalkozik (*Билатеральные контакты между русскими и марийскими диалектами XVIII века*). Ebben az egységben öt tanulmány szerepel.

Az orosz átvételekkel foglalkozó korábbi kutatások az átvételeknek két nagy kronológiai csoportját különítették el, az 1917 előtti és az az utáni kölcsönzéseket. Az előbbi csoporton belül A. A. Szavatkova négy kategóriát hozott létre: a) a legkorábbi átvételek, ezekben az orosz *č* helyén a mariban *c* jelenik meg; b) az orosz *s* hangot a mari *š*-sel vette át (ennek ideje a mari Oroszországhoz csatolása előtti időszak); c) a mariba és a csuvasba külön bekerülő orosz jövevényelemek (ezek között vannak közvetlen kölcsönzések egymástól függetlenül a két nyelvbe, és olyanok is, amelyek az oroszról csuvas közvetítéssel kerültek a mariba; d) orosz > tatár > mari kölcsönzések (utóbbi két átvételfajta a birodalomhoz csatolás utánra datálható). A forradalom előtti időszak orosz jövevényelemeit mintegy 80-ra teszik, azóta pedig ezres nagyságrendben kerülhetek át szavak.

Az utóbbi időben több kutatás látott napvilágot az orosz és a mari dialektológiáról (utóbbi főként Bereczki Gábortól), ezek fényében mutatja be Agyagási Klára *Отражение северно-великорусской диалектной особенности «ёканье» в русских заимствованиях в марийском языке* c. cikkében (115–126) néhány szó történetét. Ezek az oroszban első (hangsúlytalan) szótagi *e* hangot tartalmaznak lágy mássalhangzó után, kemény előtt (*пиено, село, черта*). Az *e* helyén a mariban *o* van: *шоно, сола, чорта*. Szavatkova ezeket kései orosz kölcsönzéseknek vélte, és az északi nagyorosz dialektus *o*-zó (*ёканье*) jelenségével magyarázta. Agyagási Klára szerint azonban a helyzet bonyolultabb, ezek különböző időszakokban, különböző dialektusokból kölcsönözdhettek. Ugyancsak orosz jövevényiszavakkal foglalkozik három másik írásában is,⁵ bennük három-három mari szónak, illetve négy gombanévnek a szerző által feltárt etimológiájával. A kötetben egy olyan tanulmány is helyet kapott, amelyben az óorosz **-arъ* és **-ьникъ* képzők átvételét vizsgálja.⁶

4. A tanulmánykötet harmadik része a kétnyelvűséggel foglalkozik (*Следы билингвизма в марийских диалектах – начало пути к статусу исчезающего языка*), ide mindössze egy írás tartozik: *Русские глагольные заимствования в лексическом составе марийского языка* (167–178).

⁵ *Отражение диалектных особенностей некоторых русских заимствований в марийском языке* (127–134); *О трех редких диалектизмах, легших в основу некоторых русских заимствований в марийском языке* (145–156); *Некоторые миконимы русского происхождения в лексическом составе марийского языка* (135–144).

⁶ *Агентивные производные существительные русского происхождения в марийском лексиконе* (157–165).

Az igei kölcsönzések az átvételek sajátos típusát képviselik, mivel mind a négy nyelvi szinten (hangszerkezet, morfológia, lexikális jelentés és a valenciaszerkezet révén mondattani sajátosságok) hordoznak információkat. Az ilyen típusú kölcsönzések vizsgálata a hagyományos kérdések mellett arra is választ adhat, hogy ezek közül melyik őrizhető meg a kölcsönzött formában és melyik nem. Ennek alapján bizonyos mértékig jellemezni lehet egy nyelv másik nyelvre gyakorolt hatásának mértékét.

Az igei kölcsönzése csak az óorosz korszak második felében kezdődött, a korábbi átvételek mind főnevek voltak. Az orosz irodalmi nyelvből kölcsönzött igeik hasonló szerkezetűek voltak: infinitívus + *-la* igeképző, pl. *заслужить* > *заслужит-л-(au)*, *сортимовать* > *сортимоват-л-(au)*. Azok az igeik, amelyek azonban dialektális szinten, a mari irodalmi nyelv kialakulása után kölcsönöztek, eltérő vonásokat mutatnak, megjelennek bennük az orosz igeik különféle ragozási tövei is, hordozva az orosz grammatikai kategóriákat. Éppen az orosz igeik morfológiai kategóriáinak megértése vezet a két nyelvűség kialakulása felé. Ld. pl. óor. *бепезы* > mari dial. *perey-* (jelen idejű tö), óor. *вѣл* > mari *βo-* (múlt idejű tö). Az átvett igeik túlnyomó többsége cselekvő igealakú, szenvedő alak alig került át.

A kötetet Agyagási Klára válogatott bibliográfiája zárja, amelyben az areális nyelvészeti témájú tanulmányainak listáját olvashatjuk. Ez a jegyzék 30 tételt tartalmaz magyar, angol, német, orosz és török nyelven.

5. Az ünnepi kötet átolvasása után egy rendkívül felkészült, szakszerű, a tényeket, adatokat nagymértékben tisztelő, írásait hallatlan filológiai gondossággal felépítő, szigorú tudós képe rajzolódik ki. A tudományban szigorú, mert soha nem tesz engedményeket a rosszul felkészült „féltudósoknak”, a dilettánsoknak. Az emberi, kollegiális viszonyaiban azonban nyoma sincs semmiféle szigornak, Agyagási Klára rendkívül segítőkész munkatárs. Az elmúlt évtizedekben abba a szerencsés helyzetbe kerültem, hogy bármikor bátran fordulhatok hozzá segítségért, tanácsért, Volga-vidéki szakirodalomért, adatokért. Az írásaimat mindig nagy odafigyeléssel, nagy precizitással olvassa, javítja. Ezúton is köszönöm az általa nyújtott sok segítséget.

MATICSÁK SÁNDOR

DOI: 10.52401/fud/2023/23